

ĮVADAS

2014 metų įvykiai Ukrainoje drastiškai sugrąžino europiečius į galios politikos realybę. Šie įvykiai parodė, kokiais būdais agresorius siekia legitimuoti naują karybos modelį, kai neidentifikuotos profesionaliai parengtos ginkluotosios pajėgos veikia prisidengdamos sukarintomis vietos gyventojų formuotėmis. Europon sugrįžo ne tik galios politika, bet atsirado ir nauja smurto vadybos – karių kaip socialinės ir politinės grupės – veikimo specifika. Karyboje bei karo istorijos tyrimuose šiandien tai skatina atsigręžti į paramilitarizmo praktiką, kai operacijos vykdymo metu remiamasi nereguliarių ir reguliarių specialiųjų pajėgų veikimo sinergija.

Karyba šiandienos pasaulyje, lyg Europoje viduramžiais, vystosi dviem lygmenimis. Viena vertus, su modernių karinių technologijų, tikslaus pataikymo ginklų, aviacijos ir raketų sistemų pagalba priešui galima suduoti lemiamą smūgį. Kita vertus, kaip rodo praktika, įvairių sukarintų grupių, sukilėlių, partizanų ar teroristinių grupuočių veikimas, pasitelkiant valią, ideologiją, tikėjimą bei neapykantą priešui, su minimaliais ištekliais įgalina priešintis reguliariosios kariuomenės daliniams ilgus mėnesius ir metus. Profesionaliai parengti viduramžių riteriai atvirame mūšio lauke galėdavo įveikti bet kurį priešą, kuris neprilygo jiems technologiniu ir taktiniu požiūriu, tačiau patirdavo skaudžius pralaimėjimus, kai į mūšį tekdavo stoti miškingoje ar pelkėtoje vietovėje, priešui puolant iš priedangos, kitaip tariant, vykdant *partizaninę* kovos taktiką. Lietuvos istorijoje gausu tokių efektyvių karinės taktikos pavyzdžių kryžiaus žygių į Lietuvą metu XIII–XIV amžiais.

Kiek primirštas paramilitarizmo fenomenas buvo ryškus XX a. Europos (ir ypač Rytų Europos) istorinis reiškinys, kurio įtaka ideologijos, tautinių darinių ir tautinės tapatybės formavimo procesui dar nėra iki galo išnagrinėta. Nereguliarių ginkluotų formuočių veikimas yra senas istorinis fenomenas, kuris, kintant karybos pobūdžiui ir aplinkybėms, įgavo ypatingą svarbą Pirmojo pasaulinio karo metais ir jam pasibaigus. Per paskutinį dešimtmetį pasirodžiusiose studijose bandyta ieškoti sąsajų tarp nacionalinių ideologijų kūrimo ir paramilitarinių judėjimų, analizuoti bendras paramilitarizmo („tautinio militarizmo“) ištakas Vakarų ir Vidurio rytų Europoje, politinio ir kultūrinio elito įtaką organizuojant tokius judėjimus, į paramilitarizmą žiūrėti ne tik kaip į karinį ir politinį, bet ir kaip į socialinį bei kultūrinį valstybių sienas peržengusį reiškinį¹.

¹ Žr.: *People in Arms. Military Myth and National Mobilization since the French Revolution*. Ed. by D. MORAN, A. MORAN. Cambridge, 2002; WILSON, T. *Frontiers of Violence. Conflict and Identity in Ulster and Upper Silesia, 1918–1922*. New York, 2010; *Political Violence in Twentieth Century Europe*. Ed. by R. GERWARTH, D. BLOXHAM, Cambridge, 2011; *War in Peace: Paramilitary Violence in Europe after the Great War*. Ed. by R. GERWARTH, J. HORNE. Oxford, 2012 (vertimas į lietuvių kalbą: *Karas taikos metu. Paramilitarizmas po Pirmojo pasaulinio karo 1917–1923 m.* Sud. R. GERWARTH, J. HORNE. Vilnius, 2013).

Pats *paramilitarizmo* terminas nėra suvokiamas vien kaip partizaninio karo sinonimas (galime prisiminti tokius istorinius pavyzdžius kaip ispanų bei meksikiečių *cue-ras* ar italų *carbonari* XIX a. – XX a. pradžioje). *Paramilitarizmo* sąvoka, sukurta XX a. 4-ajame dešimtmetyje, apima ne tik sukarintų organizacijų, veikusių greta reguliariųjų karinių pajėgų arba vietoje jų, karinį veikimą, bet ir ideologinį bei kultūrinį pasirengimą („kultūrinė mobilizacija“) būsimai kovai dėl valstybingumo išlaikymo.

12

Karo istorijos tyrimai atskleidžia, jog kovinės gyventojų grupės yra ypač reikšmingos pralaimėjimo laikotarpiu: kai reguliarioji kariuomenė nepajėgdavo sustabdyti priešo puolimo, reguliarūs, profesionalūs ir, atrodytų, technologiškai pranašesni kariniai daliniai sunkiai įveikdavo sukarintas piliečių formuotes. Po Pirmojo pasaulinio karo Vidurio rytų Europoje piliečiai, tapę kareiviais, sugebėdavo išvyti reguliariosios kariuomenės dalis iš ginčytinų teritorijų. Antisovietinį partizaninį pasipriešinimą Lietuvoje SSRS kariuomenė ir NKVD dalys įveikė ne mūšio lauke, o plačiai naudodamos represines priemones (trėmimus, kolektyvizaciją, atvirą terorą) ir tuo pakirsdamos civilių gyventojų paramą kovotojams.

Paprastai paramilitarinės grupės, ginkluoto konflikto atveju susidūrusios su stipresnėmis reguliariosiomis pajėgomis, pereina prie asimetrinės – partizaninės kovos taktikos. XX a. Vidurio ir Rytų Europos regiono istorijoje yra daug partizaninio pasipriešinimo, kuris buvo susijęs su paramilitarinių struktūrų susikūrimu bei veikla, pavyzdžių. Tokią taktiką nulėmė žmogiškųjų, ekonominių ir karinių išteklių disbalansas. Mažųjų valstybių karinės pajėgos kelia tikslą ne įveikti ar sunaikinti priešą, o atsilaikyti ir laimėti laiko politinei vadovybei rasti diplomatinį sprendimą arba sulaukti pagalbos iš užsienio. Todėl tikėtina, jog taikos metu formuojamos piliečių savanoriškos struktūros (institucionalizuotos paramilitarinės organizacijos) dėl aukštos narių moralinės motyvacijos bei patriotizmo priešinsis tokiais aplinkybėmis, kai reguliarieji ginkluoti junginiai pasiduootų². Jau vien ta aplinkybė, kad paramilitariniai būriai išsilaiko tam tikrą laikotarpį, yra moralinis laimėjimas, neleidžiantis agresoriui *de facto* politiškai įtvirtinti savo valdžią užimtoje teritorijoje.

Rytiniame Baltijos regione, į kuriame vykusius paralelinius procesus siekiama atkreipti dėmesį šiuo straipsnių rinkiniu, valstybių kelias į nepriklausomybę po Pirmojo pasaulinio karo buvo skirtingas. Tačiau postūmiai visais atvejais buvo tie patys. Išorinis postūmis – regione atsiradęs galios vakuumas ir geopolitiniai pokyčiai, kuriuos sukėlė Vokietijos bei Rusijos imperijų žlugimas. Vidinis postūmis – savanorišku pagrindu besikūrusios piliečių kovinės grupės, aktyvi socialinė mobilizacija, „karas po karo“, apėmęs visą regioną ir kai kur įgavęs ypač kruvinas formas (pvz., pilietinio karo Suomijoje metu žuvo daugiau kaip vienas procentas šalies gyventojų). Tomas Balkelis teigia, kad paramilitariniai judėjimai Baltijos šalių visuomenių kolektyvinėje

² Ši problema yra plačiai aptariama Vytauto Jokubausko monografijoje: JOKUBAUSKAS, V. „Mažųjų kariuomenių“ galia ir paramilitarizmas. Tarpukario Lietuvos atvejis. Klaipėda, 2014.

atmintyje tebeturi išskirtinę vietą³. Šis teiginys yra kiek per drąsus, tačiau bent jau laikotarpiu tarp dviejų pasaulinių karų paramilitarinių organizacijų reikšmė tiek nacionalinio militarizmo kūrimo strategijose (įvairios gynybos koncepcijos), tiek kultūrinės mobilizacijos procese, tiek skleidžiant tautinę (patriotinę) ideologiją buvo gana ženkli. Visos Rytų Baltijos regione veikusios organizacijos – Suomijos *Suojeluskunta*, Lietuvos šaulių sąjunga, Latvijos *Aizsargi*, Estijos *Kaitseliit* ir Lenkijos *Zwiqzek Strzelecki* – 1918–1920 m. veikė kaip sukarinti daliniai (Lietuvos šaulių sąjunga karinėse operacijose dalyvavo iki 1923 m. pavasario), visos jos tarpukariu tapo patriotinio ugdyimo ir nacionalinės mobilizacijos instrumentais savo šalyse. Be to, paramilitarizmo palikimas buvo viena grandžių, jungusių 1918–1923 m. reiškinius bei radikalizaciją kultūros ir politikos lygmenyje 4-ojo dešimtmečio pradžioje⁴, o Baltijos šalyse ir Vakarų Ukrainoje paramilitarizmo fenomenas atsikartojo partizaninėje kovoje prieš Sovietų Sąjungą po Antrojo pasaulinio karo.

Šie visam regionui būdingi reiškiniai ir akivaizdi transnacionalinės perspektyvos būtinybė istoriografijoje paskatino studijos sudarytojus suburti autorių kolektyvą, kurio pastangomis į giminingas regiono paramilitarines organizacijas būtų galima pažvelgti lyginamuoju aspektu. Įtraukus Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Lenkijos istorikus, siekta atskleisti šių organizacijų susikūrimo aplinkybės, veiklą, ideologiją, socialinę sudėtį, organizacinę struktūrą, karinį rengimą bei integraciją į rytinio Baltijos regiono valstybių gynybines sistemas. Pripažinsime, kad visų užsibrėžtų tikslų pasiekti nepavyko. Iš dalies tai paaiškinama tyrinėtojų stoka, bet tam tikrais atvejais kolegos tiesiog nesugebėjo laiku įvykdyti įsipareigojimų ir atsiųsti užsakytų straipsnių.

Paramilitarinių organizacijų veikla Rytų Baltijos regione šiame rinkinyje yra pristatoma per kelis pjūvius. Pirmiausia keliamas klausimas, koku būdu į šį regioną atėjo savanoriškų piliečių organizacijų ar junginių formavimosi idėja. Šį klausimą Lietuvos šaulių sąjungos pavyzdžiu analizuoja Vygantas Vareikis, kuris atkreipia dėmesį į Vlodo Putvinskio suformuotos „šauliškumo“ koncepcijos sąsajas su giminingais judėjimais Vidurio rytų Europoje ir Baltijos regione XIX a. pabaigoje – XX a. 1–2-uoju dešimtmečiais.

Sinchroniškai Baltijos regione pasireiškęs „karas po karo“, prasidėjęs 1918 m., laikytinas nepaprastai svarbia paramilitarinių būrių organizavimosi stadija. Šio fenomeno raišką Lietuvoje ir Latvijoje, pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui, apžvelgia Tomas Balkelis ir Ėrikas Jėkabsonas. Verta dėmesio Ėriko Jėkabsono mintis, jog partizanų grupės, veikusios Vidžemėje ir Šiaurės Latgaloje, tapo rimta kliūtimi sovietų valdžiai

³ BALKELIS, T. Turning Citizens into Soldiers: Baltic Paramilitary Movements after the Great War. In *War in Peace...*, p. 143.

⁴ GERWARTH, R.; HORNE, J. Paramilitarism in Europe after the Great War. An Introduction. In *War in Peace...*, pp. 16–17.

įsitvirtinti, o latvių partizanai, išstumdami Sovietų Latvijos karinius dalinius iš šalies teritorijos, bendradarbiavo su Lietuvos kariuomenės dalimis.

Didžioji straipsnių dalis rinkinyje skirta analizuoti paramilitarinių organizacijų, veikusią Baltijos regione tarpukariu, struktūrai, vaidmeniui atitinkamų valstybių gynybos sistemose ir visuomenėse.

Keturi straipsniai įvairius iš šių klausimų kylančius aspektus nagrinėja Lietuvos šaulių sąjungos pavyzdžiu. Vytauto Jokubausko straipsnyje pateikiama naujų duomenų apie nacionalinę, religinę ir socialinę Lietuvos šaulių sąjungos sudėtį, atskleidžiama narių skaičiaus augimo dinamika ir kultūrinės mobilizacijos procesai. Lietuvos šauliai valstybės gynybos doktrinos yra vertinami kaip Lietuvos gynybinių planų vykdytojai, kurie, kilus grėsmei, naudotų partizaninės kovos taktiką. Jono Vaičėnio ir Simono Strelcovo straipsniuose apžvelgiami Lietuvos šaulių sąjungos integracijos į Lietuvos gynybos sistemą klausimai. Mindaugo Nefo straipsnis atskleidžia netyrinėtą ir specifinį šaulių veiklos aspektą – Lietuvos šaulių sąjungos finansavimą ir ryšius su lietuvių egzodu JAV. Dviejose iš minėtų keturių straipsnių (V. Jokubausko ir J. Vaičėnio) Lietuvos medžiagos analizė yra papildoma lyginimais su kaimyninėmis šalimis, pirmiausia su Latvija, Estija ir Suomija.

Tokiems lyginimo tikslams tarnauja ir Waldemaro Rezmerio bei Urmo Salo straipsniai. Waldemaras Rezmeris savo tekste pristato Lenkijos šaulių sąjungos organizacinę struktūrą, o Urmas Salo – Estijos *Kaitseliit* struktūrą bei vaidmenį šios šalies gynybos sistemoje tarpukario metais.

Ketvirtas aspektas, į kurį norėjo atkreipti rinkinio sudarytojai, yra paramilitarinių organizacijų vaidmuo skleidžiant nacionalizmo ideologiją, tarnaujant autoritarinių režimų interesams ir palaikant atitinkamus ideologinius įvaizdžius. Šiam klausimui rinkinyje skirtas Hektoro Vitkaus tyrimas, atskleidžiantis, kaip kito „kitų“ („tautinių mažumų“) įvaizdžiai Lietuvos šaulių sąjungos, Latvijos *Aizsargi* ir Estijos *Kaitseliit* ideologijose. Autorius parodo, kaip nepriklausomybės kovos, parlamentinės sistemos kūrimas, autoritariniai perversmai, prezidentinės diktatūros ir politinės krizės lėmė socialinį radikalizmą, priskyrimą *sąjungininkų* ir *priešų* kategorijoms, „tautinių mažumų“ skirstymą į „patikimas“ ir „nepatikimas“.

Tikimės, kad šis straipsnių rinkinys taps dar vienu žingsniu paramilitarizmo tyrimuose Rytų Baltijos regione vystant lyginamąją ir transnacionalinę pažinimo perspektyvas ir kad jis ras savo skaitytoją tiek siauresnėje (istorikų ir kiti humanitarų), tiek ir platesnėje auditorijoje.

Rinkinio „Paramilitarizmas Rytų Baltijos regione 1918–1940: atvejo studijos ir lyginimai“ pasirodymas, manome, turi ir dar vieną prasmę. Šiandien, svarstant karinės gynybos perspektyvas Baltijos regione galimybes, būtina gerai suvokti praeties kon-

tekstus, įsisąmoninti praeities pamokas, siekiant pasinaudoti geopolitiškai ir istoriškai artimų šalių karinio pasirengimo patirtimi. Jeigu šauliai tarpukario Lietuvoje nebūtų rengiami karo veiksmams, galbūt nebūtų ir pokario partizaninio pasipriešinimo Sovietų Sąjungai, o jeigu ne Lietuvos partizanų kova 1944–1953 m., galbūt nebūtų ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Kaip rodo karinis konfliktas Ukrainoje, suaktyvėjęs karinis aktyvumas Baltijos jūros regione, manevrai Lietuvos pasienyje ir Europoje atgijusi militaristinė retorika, teoriniai svarstymai, kaip reikia rengtis mažų šalių gynybai hibridinio karo sąlygomis, bei istoriniai paramilitarizmo tyrimai nėra toks tolimas praeities karybos reiškinyš kaip viduramžių riteriai ar linijinė kovos taktika. *Praemonitus praemunitus.*